

Між авторитаризмом та демократією: політичний режим в Україні після “Помаранчевої революції”.

Зміна влади в Україні спричинена “Помаранчевою революцією” породила сподівання на швидку демократизацію і поступальний рух України до консолідованої демократії. У статті обґрунтовується думка про те, що зі зміною влади політичний режим в Україні залишається гібридним, перехідним. Гібридним вважається режим, що поєднує в собі елементи авторитаризму з ознаками демократичного врядування.

Проблема вивчення політичних та суспільних трансформацій має важливе теоретичне та практичне значення для суспільств, що перебувають в процесі змін. До таких суспільств належить Україна.

Драматичні події кінця 2004р. вимагають пояснення та прогнозування можливих напрямків змін суспільства та держави. В цій розвідці увага зосереджена на трансформаціях політичного режиму в Україні, що відбуваються між президентськими виборами 2004 р. та парламентськими виборами 2006р. (почались в кінці 2004р. і тривають до сьогоднішнього дня.) В силу того, що з моменту зміни влади пройшло трохи більше року ґрунтовних досліджень з аналізу трансформацій політичного режиму фактично не було. У цій публікації здійснена спроба заповнити цю прогалину.

Я спробую дати відповідь на декілька ключових запитань.

- Який тип політичного режиму сформувався в Україні протягом десятиліття президенства Л.Кучми?
- Який тип зміни влади мав місце в Україні: еволюційний чи революційний?
- Чи зі зміною влади змінився тип політичного режиму в Україні?
- Якщо так, то який тип політичного режиму складається в Україні?

Поняття політичний режим тут використане для позначення сукупності прийомів і методів з допомогою яких здійснюється політична влада. Для визначення суті політичного режиму прийнято звертати увагу на такі ознаки:

- а) Процедури та способи формування владних інститутів;
- б) Стиль ухвалення політичних рішень;
- в) Взаємозв'язок між владою та громадянами.

Тут варто відзначити те, що перелічені вище ознаки дають змогу легко розрізнити усталені автократії чи демократії, проте вони не дуже придатні для визначення перехідних режимів. Тому для аналізу перехідних режимів ці ознаки (індикатори) будуть уточнені. При аналізі політичних режимів потрібно розуміти, що зміни урядів чи головних осіб при владі не обов'язково ведуть до зміни режиму, а зміна режиму, хоч це і траплялося рідше, може відбутися без зміни уряду (перехід від парламентського до прем'єрського урядування під час прем'єрства М.Тетчер), або без зміни форми правління (прихід до влади фашистів у Німеччині).

Політичний режим в Україні з 1994 по 2004 р.

Визначення типу політичного режиму в Україні періоду президента Л. Кучми було однією з тем, що не заохочувались владою. Офіційні ідеологи активно експлуатували тезу про те, що починаючи з 1991 р. Україна перебуває в перехідному стані, рухаючись від тоталітаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитись формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства та ринкової економіки.

Починаючи з середини 90-х рр. уявлення про те, що декларовані цілі розходяться з поточною політичною практикою з'явилися в середовищі інтелектуалів, а згодом поширилися серед значної кількості громадян України. Серед небагатьох дослідників, що безпосередньо займалися вивченням політичного режиму в Україні, не було ілюзій щодо недемократичності режиму, проте були досить суттєві розбіжності з приводу визначення його типу.

Так В. Полохало започаткував дискусію щодо демократичної спрямованості перехідного періоду в Україні і запропонував тезу про неототалітарний характер політичного режиму в Україні [Полохало В. Політична арена України //Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №4, Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади // Сучасність. – 1996. – №9, Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні та Росії // Політична думка. – 1998. – №2]. В. Полохало визначив сім рис посткомуністичного неототалітаризму, що були характерні, на його думку, для більшості пострадянських країн.

- 1) Відчуження більшості суспільства від влади за одночасної багатовимірної залежності від неї.
- 2) Однобічне підкорення громадян правилам, нормам і безконтрольне здійснення державою своїх повноважень.
- 3) Відсутність реальних гарантій декларованих прав людини, беспорядність індивіда перед чиновниками.
- 4) Тіньові присвоєння, розподіл загальнонародної власності за панування клієнтельських зв'язків.
- 5) Поєднання корумпованої політичної влади, тіньової економіки і кримінального світу.
- 6) Домінування ролі номенклатурно-корпоративних кланів, симбіоз олігархії та авторитаризму.
- 7) Утилітарне використання олігархами демократичних норм і процедур.

Посткомуністичний неототалітаризм В. Полохало визначив як “гібридний тип суспільного устрою й політичного режиму, такий новітній різновид тоталітаризму, за якого всеохопний контроль, систематичні примус і насильство (або загроза їхнього застосування) з боку посткомуністичної олігархічної влади щодо більшості населення здійснюється легітимно, з використанням демократичних технологій, причому ж в жорстких (на відміну від тоталітаризму “класичного”), а у відносно м'яких формах, через безліч багатовимірних і стійких залежностей (і очевидних, і латентних – соціокультурних, правових, економічних тощо)” [В. Полохало, 1998. с. 17-18].

Якщо В. Полохало заперечував доцільність використання західних теорій суспільної трансформації, то А. Колодій, використовуючи модель переходу розроблену американськими політологами, запропонувала п'ять сценаріїв подій в Україні. Лише перший сценарій передбачав поступальний розвиток до демократії. Всі інші, в тій чи іншій формі, передбачали встановлення авторитарного правління. А. Колодій не запропонувала власного бачення типу політичного режиму, що сформувався в Україні в другій половині 90-х рр. Вона натомість використала твердження Г. О'Доннела та Ф. Шміттєра про те, що Україна належить до перехідних суспільств з неконсолідованою, неповною демократією, де старий політичний режим зруйновано, а новий ще не можна вважати стабільним [А. Колодій До питання про політичний режим в Україні // Сучасність. – 1999. – №7-8. – С.84-96].

На те, що політичний режим в Україні з 1991 р. до початку другої половини 90-х рр. набув неототалітарного характеру, вказував С. Лінецький. Використовуючи систему аргументації “від супротивного” київський дослідник виокремив шість тез, прихильників того, що тоталітарний режим в Україні розпався і піддав їх жорсткій критиці. Автор стверджує, що “попри значну інерцію свого розвитку, неототалітаризм перебуває в стані протиборства з демократичною альтернативою”. “Перехідність” у цьому контексті означає

радше невизначеність остаточного підсумку їхнього змагання, незавершеність, суперечливість і непослідовність самої трансформації режиму, а отже, його певну історичну самотність [Лінецький С. Політичний режим в Україні (1991-1997) // Політологія. Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенька. – К.: Академія. – С.192].

Дещо інший підхід до визначення політичного режиму використав канадський політолог Т.Кузьо. Т.Кузьо заперечує поширену серед транзитологів тезу про Україну як “делегативну демократію”. Остання розглядається як неповноцінна демократія, у якій населення залишається пасивним у період між виборами. Ця концепція, з точки зору Кузьо, може бути використана лише для Півдня і Сходу України, де населення виявляло політичну активність в основному в період виборчих кампаній. Проте мешканці Західного і Центрального регіонів України зберігали громадянську і політичну активність і в період між виборами.

Натомість Т. Кузьо, слідом за Т.Карозисом та деякими іншими західними політологами пропонує визначати Україну як “гібридну державу” зі змагальним авторитарним режимом. Для гібридної держави характерним є поєднання залишків старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами. Політичний процес у гібридній державі визначається застоєм, корупцією і домінуванням еліт, які приносять мало користі для країни і мають малу підтримку населення. [Carothers T. The End of Transition Paradigm.// Journal of Democracy, 2002, №13(1) P.10]

Для гібридних держав, до яких Т.Карозис зарахував також Росію, Болгарію, Боснію, Албанію і Молдову, характерними є шість ознак:

- Інтереси громадян недостатньо враховуються або ігноруються;
- Низький рівень політичної участі в період між виборами як у “делегованій демократії”;
- **Часте** порушення правових норм;
- Вибори дають непевні результати і тому мають низьку легітимність;
- Низький рівень довіри до державних інститутів.
- В цілому недосконале функціонування держави.

Ці ознаки Т.Кузьо уточнює і доповнює на прикладі України наводячи десять свідчень того, що Україна часів президентства Л.Кучми була державою в якій домінувала неамериканська політична культура.(Т.Кузьо Десять свідчень того, що Україна неамериканська держава.//<http://www.pravda.com.ua>. від)

1. Утримання монопольного контролю центристами (провладні партії).
- 2.СДПУ (о) – аналог КПУ радянських часів.
3. Намагання кооптувати недержавні інституції до корпоративної співпраці.
4. Нетерпіння до опозиції.
5. Недотримання правових норм.
6. Ставлення до ЗМІ.
7. СБУ повернулася до неамериканських методів боротьби з опозицією.
8. Діють принципи радянської національної політики (домінування російської мови, святкування).
9. Анти американізм та антизахідна риторика.
10. Гасла про інтеграцію до євроатлантичних структур – як ширма для загравання з Заходом.

Змагальним авторитаризмом Т.Кузьо вважає режим, у якому присутні дві тенденції. З одного боку домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, а з іншого спроби опозиції стримати олігархічні клани у намаганні встановити повністю авторитарний режим. Завдяки тому, що провладні політичні еліти часів Кучми були роз’єднані, а опозиція була досить потужною, в Україні повністю авторитарний режим. не був встановлений.

Стан нестабільної рівноваги, що склався в Україні у період президенства Л.Кучми у випадку перемоги на президентських виборах В.Януковича міг змінитися у бік авторитарної консолідації, або ж у бік демократичної консолідації у випадку перемоги В.Ющенка. Проте, з огляду на процеси, що відбуваються в Україні між президентськими і парламентськими виборами, таке очікування видається мені передчасним.

- 1) Еволюційна трансформація влади у певний тип власності.
- 2) Криміналізація, корумпованість владних структур.
- 3) Збереження тоталітарної влади через панування номенклатури.

Показники стану свободи і демократії в Україні

	1997	2004	2005
Виборчий процес	3,25	4,25	3,50
Громадянське суспільство	4,00	3,75	3
Незалежність ЗМІ	4,50	5,50	4,75
Урядування	4,50	5,25	–
Конституційний, законодавчий та судовий устрій	3,75	4,75	4,25
Корупція	–	5,75	5,75
Шкала демократизації	4,00	4,88	–

Таблицю складено за даними моніторингу, який за спеціальною програмою у 27 посткомуністичних країнах проводить міжнародна правозахисна організація “Freedom House”. Джерела: [Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.]

Методологія моніторингу виходить з того, що за 1 приймається повна відповідність стандартам демократичного урядування. Відхилення від 1 характеризує рівень невідповідності їм. Політичний режим країни, сумарний показник якого (шкала демократизації) перебуває у межах 1-2, визначається як “консолідована демократія” (Consolidated Democracy); на рівні 3 – “напівконсолідована демократія” (Semiconsolidated Democracy); 4 – “перехідне урядування або гібридний режим” (Transitional Government or Hybrid Regime); 5 – “напівконсолідований авторитарний режим” (Semiconsolidated Authoritarian Regime); у межах 6-7 – “консолідований авторитарний режим” (Consolidated Authoritarian Regime). [Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – p. IX – XVII]

Як бачимо, політичний режим в Україні за президентства Л.Кучми більшість дослідників визначають як недемократичний в діапазоні від неототалітарного (В.Полохало, 1995, 1996, 1997) до змагального напівавторитарного (Т.Кузьо 2005). Такі коливання у визначеннях відображають коливання у суті самого режиму який за десять років пройшов кілька етапів еволюції. На мій погляд в останні роки президентства Л.Кучми політичний режим в Україні мав вигляд змішаного правління близького оточення та окремих членів сім’ї президента з впливом декількох конкуруючих між собою фінансово-промислових груп. Тому його можна визначити як патримоніально-олігархічний авторитаризм.

В середовищі українських дослідників та частини західних вчених вже утвердився погляд на події листопада-грудня 2004р. як революцію. На мій погляд вчені, що намагалися визначити суть подій кінця 2004 р. шляхом співставлення та порівняння з

“класичними” революціями, чи навіть з новітніми “революціями” 80-х рр. XX ст. пішли хибним шляхом. Справа в тому, що немає “ідеального типу” революції, до якого можна було б прирівнювати всі інші. Некоректно також говорити про те, що революція відбувається під час виборів. З цим, на мій погляд, пов’язані труднощі більшості вітчизняних авторів, які визначають драматичні події кінця 2004 р. в Україні через категорію революції.

Сучасні дослідники революції (С.Хантінгтон, Т.Скокпол та Е.Трінбергер, Дж.Голдстоун,) вказують на такі риси цього феномена [Детальніше про теоретичні пояснення феномена революції та моє бачення подій листопада-грудня 2004 р. в Україні дивіться Ю.Мацієвський “Помаранчева революція крізь призму транзитології // “Г”, № 40, 2005 р.]:

1) розпад держави; 2) насильницький характер; 3) глибока, фундаментальна зміна існуючого ладу та соціальної структури суспільства; 4) радикальна зміна політичних інститутів та всієї політичної системи.

Якщо додати до цього, що революції – це переважно тривалі процеси – від кількох місяців до кількох років, тобто макроподії, що активізують всі верстви суспільства, зокрема селян, то стає зрозуміло, що визнати події кінця 2004 р. в Україні революцією є надто проблематично.

Події листопада-грудня 2004 р. в Україні мали деякі ознаки революційності (політична криза, що тривала від оголошення результатів другого туру до рішення Верховного суду про визнання результатів другого туру недійсними та призначення його переголосування, політична мобілізація значної кількості громадян, протистояння влади і опозиції, політична поляризація в суспільстві), але це не дає підстав визнати їх революцією. Ці події не були також і пучем, заколотом чи переворотом. Виникає питання- як їх визначити?

Я пропоную погляд на ці події крізь призму транзитології. У цій галузі політичних досліджень виділяють декілька типів політичної трансформації: реформа, революція, переворот і перехід. Якщо революція- це насильницька зміна існуючих інститутів, то перехід це такий тип політичної трансформації, для якого характерна зміна інститутів без порушення правових норм. Реформа і переворот також не задовольняють цих вимог.

На мою думку в Україні відбулася ненасильницька зміна правлячої еліти за масової участі населення в політичному страйку в період президентської виборчої кампанії. Т.ч. події “помаранчевої революції” коректніше пояснювати через категорію переходу. Перехід розглядають як тривалий процес, що проходить у кілька етапів. Початком переходу вважається лібералізація старого режиму, що почалась в Україні, як і по всьому СРСР в кінці 80- их рр. XX ст. Щоправда “перебудова” в Україні розпочалась з певним відставанням від Москви, що було характерним у відносинах між імперським центром та республіками. Провал пучистів у серпні 1991р.і проголошення суверенітету Росії, України та інших республік колишнього СРСР дав початок другому етапу переходу. З цього моменту динаміка і глибина реформ у кожній республіці починають набувати особливого вигляду. У прибалтійських республіках перехід відбувався поступально та лінійно, тоді як в Україні, Білорусі та Росії поступальність і лінійність була перервана в різний час. В Білорусі згорання демократизації відбулось найшвидше з приходом до влади А. Лукашенкі. В Україні і Росії темп реформ почав знижуватись приблизно в один час з переобранням президентів Л.Кучми та Б.Єльцина на другий термін. Таким чином за фасадом слабко виражених демократичних інститутів у трьох слов’янських республіках почали формуватися авторитарні режими кожен з яких мав свої особливості. Зупинка демократизації і повернення до патримоніального панування та султанізму мали місце також і в кавказьких та середньоазійських республіках.[Т.Кузю]Ненасильницька зміна влади у 2003р. в Грузії та у 2004р. в Україні дають підстави вважати ці події початком третього етапу переходу. Український варіант переходу має декілька особливостей. По-перше, зі зміною влади в Україні, почався третій етап суспільних трансформацій.

Визначальною рисою цього етапу є зміна еліт. Перший етап тривав з кінця 80-х років ХХ ст. до 1991 р. Другий – з 1991 до кінця 2004 р. В цей період в Україні радянський номенклатурний авторитаризм трансформувалася у новітній кланово-олігархічний різновид авторитаризму.

По-друге, перші два етапи переходу наближаються до поміркованого різновиду, але початок третього етапу має свої особливості. У транзитології розрізняють два типи переходу – радикальний та поміркований. Радикальним шляхом перехід відбувався в тих країнах, де стара еліта повністю втратила легітимність. Зміна режиму відбулась або шляхом абдикації (відречення від влади), так як це трапилось у 1989 р. в Чехо-Словаччині та НДР, та у 1993 р. в Грузії, або насильницьким шляхом, так як це трапилось у 1989 р. в Румунії та в 2005 р. в Киргизстані.

Поміркований тип переходу передбачає перемогу опозиції на виборах, яка або веде переговори зі старою елітою щодо шляхів та методів здійснення реформ, або допускає проникнення представників старої еліти до владних структур. Останній шлях досить тривалий. До того ж, при збереженні позицій старої еліти у владі можливі відхилення та зупинки процесів демократизації. Саме цим шляхом розвивалися події в Україні та більшості пострадянських країн після 1991 р.

В Україні стара влада була повністю позбавлена легітимності, проте не наважилась ні на застосування сили після початку масових акцій протесту, ані на відмову від здійснення повноважень.

По-третє зі зміною частини правлячої еліти політичний режим виявляє значний імунітет до змін.

Не зовсім мирний спосіб зміни влади у 2005р. в Киргизстані та невдача опозиції на парламентських виборах 2005 р. в Азербайджані підштовхують до думки про зупинку демократичного імпульсу на пострадянському просторі.

Порівнюючи політичний режим періоду правління Л.Кучми і той, що складається з обранням В.Ющенка, можна відзначити певні відмінності та певні аналогії.

- Змінилась риторика влади (ідеологема стабільності змінилась ідеологемою проведення реформ)
- Започатковано ряд ініціатив по реформуванні структури органів управління та територіального устрою
- Змінилось ставлення влади до ЗМІ
- Відбулись зміни у розвитку громадянського суспільства
- Відбуваються зміни у політичній культурі населення України
- Політичні інтриги в оточенні президента вийшли на поверхню, що закінчились урядовою кризою, та відставкою уряду Ю.Тимошенко
- З 1.01.2006. вступили в дію доповнення до конституції від 8.12.2004р., що суттєво впливатимуть на взаємовідносини між головними гілками влади в Україні.

Що залишилося:

- Практика призначень на урядові посади. Тут показовий приклад із призначенням міністрів уряду Ю.Тимошенко та голів обласних державних адміністрацій.
- Стиль ухвалення політичних рішень виявляє ознаки авторитаризму. Про це свідчать 14 указів президента “не для службового користування”; непрозоре і не публічне досягнення угоди щодо поставок російського газу в Україну, заяви з боку оточення президента про можливий розпуск парламенту.
- Заяви глави держави щодо необхідності перегляду попередньо прийнятого рішення щодо впровадження політичної реформи є свідченням бажання частини оточення президента залишити за ним попередні повноваження.

- Корупція як системне явище притаманне недемократичному врядуванню не зникла. Це означає, що відносини між представниками влади (чиновниками) та громадянами, в цілому залишились тими самими.

Інерційність інститутів старого режиму впливала на ситуацію в Україні за часів президентства Л.Кучми, вона ж зберігає свій вплив і за перший рік президентства В.Ющенка. Інституційний злам протягом першого року діяльності нової влади не відбувся. Старі інститути та практики зберігають свій вплив, а нові у вигляді адміністративної, територіальної реформ та реформи політичної системи нашоухуються на опір.

Отже в Україні зі зміною перших осіб держави і значного прошарку еліти другого ешелону (голів обласних і райдержадміністрацій) політичний режим у суті своїй залишається гібридним. **Тобто таким, що поєднує риси авторитарного та демократичного урядування.** Тип сучасного політичного режиму в Україні можна визначити як перехідний, пост-авторитарний у якому поєднуються як авторитарні так і демократичні методи здійснення влади . (персоналістсько-популістичний.)

Рух України до консолідованої демократії буде залежати від результатів парламентських виборів 2006 р., успіху політичних реформ, міри співпраці України з Євроатлантичними структурами, розвитку громадянського суспільства та станом демократії у сусідніх країнах.

Особливості політичного процесу в Україні

Події листопада-грудня 2004 р. були величезним потрясінням для всього українського суспільства. Політична система вийшла з кризи оновленою завдяки ненасильницькому вирішенню політичного конфлікту, приходом до влади людей, що сповідують відмінні від попереднього режиму цінності, зміною значної кількості представників виконавчої гілки влади у масштабах всієї держави.

З падінням режиму Л.Кучми розпочався новий етап суспільних і політичних трансформацій. Водночас закінчився десятилітній період авторитарної стабільності.

Урядова криза вересня 2005 р., парламентсько-урядова криза січня 2006 р., загострення відносин з Росією з приводу поставок газу та контролю навігаційних об'єктів на південному узбережжі Криму, парламентська виборча кампанія 2006 р. – головні ознаки того, що Україна переживає і буде й надалі відчувати значні політичні потрясіння.

Причини цих збурень полягають у зміні політичного керівництва в Україні.

“Помаранчева революція” в Україні вплинула на порушення геополітичної рівноваги в Євразії, що забезпечувалася домінуванням Росії. Зміна влади в Грузії та Україні сприймається в Росії як загроза її прагненню реалізувати чи то неоімперську модель політичного управління чи то перетворення Росії на “євразійську Нігерію”.

Зважаючи на те, що в новому парламенті будуть домінувати чотири-п'ять потужних партій та виборчих блоків, які мають протилежні ідейно-політичні орієнтації, внутрішньополітична напруга на досить високому рівні збережеться ще принаймні протягом 2006 р. Нових збурень слід чекати в зв'язку з визначенням прем'єр-міністра та формування нового складу уряду. В цілому, можна очікувати, що в зв'язку зі змінами до конституції значний рівень напруги зберігатиметься і між гілками влади.